

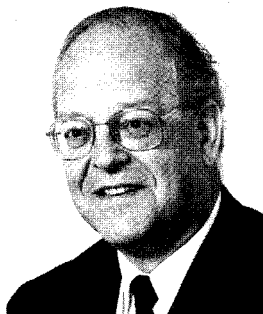
Duurzaamheid, bestuur in en actie

De overheid slaagt er niet in te voldoen aan de verplichtingen die op haar rusten als enige instantie die zich verantwoordelijk kan en zou behoren te maken voor herstel en behoud van natuur en milieu. Politieke moed is op dit terrein ver te zoeken terwijl er juist een groot maatschappelijk draagvlak is voor op duurzaamheid gerichte maatregelen. In de concrete programma's zou het CDA met dergelijke maatregelen moeten komen.

In het debat over duurzaamheid gaat het onbetwist over natuur en milieu. Het duurzaam voorhanden en toegankelijk zijn van deze waarden, overal, voor iedereen, nu en in de toekomst, vormt ons gemeenschappelijke streefdoel.¹ Hoe dichter een samenleving dit doel nadert, hoe stabielere zij is en hoe groter ook haar continuïteitsverwachting en -waarborg kunnen zijn.

Omdat de natuur- en milieuwaarden zo centraal staan geef ik daarvan eerst enkele karakteristieken om vervolgens na te gaan hoe het staat met hun instandhouding, herstel en eerbiediging. Dat de overheid daarbij een sleutelpositie inneemt of zou behoren in te nemen, lijkt duidelijk, maar de laatste woorden bevatten op zijn minst scepsis. Ik zal trachten de oorzaken daarvan na te gaan en kom dan 'van na-

ture' terecht bij plaats en rol van andere actoren in het duurzaamheidsstreven, met name de natuur- en milieuorganisaties. Tenslotte geef ik een mogelijke oplossing voor de impasse waarin onze samenleving bezig is vast te lopen juist op het stuk van het streven naar duurzaamheid – en dus naar menswaardigheid.

Mr. P.C.E. van Wijnen

Natuur en milieu

Er bestaat een heel aantal natuurbeelden, bijvoorbeeld het romantische, het ecocentrische of het functionele. Ook milieu kan vanuit diverse percepties benaderd worden zoals een fysisch-chemische, een ecologische of een economische. Die laatste twee vormen elkaars achterkant of spiegelbeeld, helaas voor velen ook elkaars tegenpool. Begrippen als schaarste, (non-) merit-goed, en milieugebruiksruimte komen dan in beeld.²

Ik benader deze waarden – natuur en milieu zijn géén belangen, sectoren of facetten – anders. Natuur en milieu vormen de basis, het fundament, het substraat van en voor alles wat leeft, terwijl dit 'alles' zelf ook deel uitmaakt van en invloed uitoefent op dit substraat.³ Het leven is er aan onderworpen, terwijl het er (mede) bepalend voor is. Een wisselwerking tussen huis en bewoners die in de wetenschap der ecologie haar studieobject vindt: kringlopen, voedselketens, en -webben, gradiënten, inwerkingen, reciprociteiten, stadia van successie, streven naar evenwicht, – naar duurzaamheid! – het zijn alle aspecten van het totaal van onze (volks)-huishouding, waarmee zich ook de zusterwetenschap der economie pleegt in te laten als het gaat over verdeling van schaarse goederen, *pay-outtime*⁴, *externalities*⁵, problemen van *stock* (gebruik) en *flow* (verbruik) en van afwenteling van kosten.

Natuur en milieu zijn als substraat géén "voor menselijke beheersing vatbare stoffelijke objecten" zoals onze wetgever het begrip 'zaak' omschrijft.⁶ Het zijn uit hun aard collectieve goederen, ze behoren tot het *bonum commune*, ze zijn boven-persoonlijk⁷, van en voor eenieder. Het is daarom in strijd met het universele recht natuur en milieu te verbruiken, aan te tasten, te bederven of te vernietigen. Het is niet mogelijk voor een individu, een groep of een staat er een exclusieve, dat wil zeggen de vergelijkbare anderen uitsluitende claim op geldend te maken, daar deze waarden de categoricën van eigendom, overerfbaarheid en verhandelbaarheid overstijgen.⁸

Nog een heel andere belangrijke notie kleeft natuur en milieu aan. Hoezeer ook verkerend in de sfeer van grondrechten⁹ en in die van de *basic human*

*needs*¹⁰, zij kennen geen eigenstandige rechtsingang of, zij kunnen zich niet doen gelden als "*persona standi in iudicio*". Wij dienen dus voor hen in het krijt te treden en hen in rechte te vertegenwoordigen, een observatie die inmiddels in ons land alom bij de rechter en ook de wetgever weerklank vond.¹¹ Het fraaiste voorbeeld levert hier voor mij het zogenaamde Nieuwe Meerarrest¹² waarin 'ideële' rechtspersonen ontvankelijk werden geacht, omdat aantasting van natuur en milieu, welke waarden zij 'statutair' verdedigen, als een onrechtmatige daad jegens hen wordt beschouwd. Het collectief karakter van deze goederen komt goed naar voren in het Reinwater- of Kalimijnearrest¹³ waarin de Hoge Raad besliste dat het bovenstrooms vervuilen van een rivier onrechtmatig kan zijn jegens gebruikers van het water van die rivier benedenstrooms. Hier springt de onderliggende opvatting in het oog dat een rivier in wezen als een collectief goed aangemerkt behoort te worden, dat niet door de ene gebruiker ten laste van andere gebruikers mag worden verbruikt of ongeschikt gemaakt om (ook) hun eigen belangen te dienen.

Teloorgang en herstel (?)

Het is niet nodig hier te illustreren hoezeer er alom sprake is van aantasting van natuur en milieu in meer of minder ernstige mate en van lokaal tot mondiaal niveau. Het bijna tien jaar oude rapport 'Zorgen voor morgen'¹⁴ bevat een duidelijke grafiek waarin processen en problemen voor elk schaalniveau worden weergegeven. Ons eigen 'Schepping en rentmeesterschap'¹⁵ geeft een uitvoerige diagnose ("aantasting, uitputting en verontreiniging") van de huidige toestand van de schepping. En dit is maar een kleine greep uit de enorme

hoeveelheid informatie. Het adagium: "een gewaarschuwd mens telt voor twee" doet helaas geen opgeld.

Incidentele teloorgang van natuur en milieu in de ecologische zin van deze woorden is niets nieuws. Voor de mens, die 'als soort' pas recent in de evolutie opdook, even 'weggedacht', was er voortdurend sprake van wijziging van allerlei aardkundige en klimatologische factoren. De theorie dat de sauriërs ± 65 miljoen jaar geleden het loodje hebben gelegd als gevolg van een enorme

distsorsie van klimatologische aard, veroorzaakt door een komeetinslag, wordt thans wel breed aanvaard.¹⁶ Over een veel kortere tijdas gemeten zijn er ook antropogene effecten op natuur en milieu zichtbaar; een bekend voorbeeld vormt hier de ontbossing van de Libanon, welker hellingen van hun ceders werden ontdaan, omdat de Phoeniciërs het hout nodig hadden voor de bouw van hun schepen. Een activiteit die ook in onze tijd nog voorkomt is de zogenaamde *shifting cultivation*: de 'plaatselijke' landbouw kapt een beperkt stuk tropisch (regen)woud om daarop enkele jaren vooruit te kunnen met de teelt van gewassen voor menselijke consumptie. Het areaal in kwestie raakt uitgeput en verwordt, verlaten zijnde, tot een vrijwel onvruchtbare laterietbodem, omdat de dunne bovenlaag snel afspoelt. De bewoners namen inmiddels een aanliggend terreingedeelte in exploitatie. Op veel grotere schaal – nog steeds oppervlakten als die van Nederland op jaarbasis! – kapt de houthandel datzelfde woud, met zijn enorme soortenrijkdom, voor die en-

kele 'nuttige' afzalia of wengé die per hectare voorkomen, wordt die hele hectare platgelegd...

Ik koos de voorbeelden met opzet omdat ze duidelijk maken hoe belangrijk schaal (ruimteaspect) en tempo (tijdsaspect) zijn, waarop en waarin de aantastingen plaatsvinden. Op steeds meer locaties en met steeds hogere snelheid verbruikt de mens milieugoederen. Naar grondstoffenwinning, energie-inhoud van het product of naar de transporten of afvalstromen die fabricage en

**Het stelsel
begunstigt het
schaatsen op de
korte baan ten laste
van waarden en
belangen die pas op
langere termijn
zichtbaar worden.**

gebruik veroorzaken, wordt niet omgezien en de negatieve effecten daarvan worden (kosteloos!) op natuur en milieu afgewenteld, soms op allerlei andere plaatsen ter wereld, tijdens de hele cyclus van het product. Ons nationale agrarische *input/output*-probleem (soja, tapioca, kunstmest, bestrijdingsmiddelen *erin ter fine* van het voortbrengen

van volstrekt 'anti-ecologische' monocultures – bergens zuivel, vlees, mest, graan eruit en extreem hoge ziekterisico's voor vee en gewas) vormt helaas een wel heel schrijnende illustratie van deze noodlotsspiraal. Pas het doorbreken daarvan zou trouwens écht ecologisch handelen aan wérkelijke ontwikkelingshulp paren, althans indien voor een duurzame oplossing zou worden gekozen.

"Zou": met dit woord raken we aan één van de oorzaken, waarom herstel zo moeizaam op gang komt en het zo moeilijk is er vorm aan te geven. Het hoofdstuk 'Een duurzame veehouderij' uit het al eerder genoemde rapport 'Economie en milieu: op zoek naar duurzaamheid' lijkt wel precies toege-

snedes op het 'agrarische' voorbeeld dat ik hierboven gaf.¹⁷ Men leest daar keer op keer over 'het collectieve goed' 'leefomgeving' of 'milieu'¹⁸ of 'de samenleving als collectief van eigenaren van de aangetaste omgeving'.¹⁹ 'Uiteindelijk' is het dan 'de overheid' die het verzorgings- en mestbeleid vorm moet geven, want dit "is de enige instantie met zeggenschap over het domein waarin deze problemen zich voordoen". De

overheid dient daartoe vast te stellen "welke vormen van milieugebruik en welke niveaus van emissie toelaatbaar zijn".²⁰ Hoe ver we nog van huis zijn met maar een begin van herstel – ware er geen varkenspest geweest, dan was het aantal dezer dieren in 1997 nog verder opgelopen... – make ieder voor zichzelf uit. Zeker is, dat de overheid er niet in slaagt te voldoen aan de verplichtingen die op haar rusten als, inderdaad, 'enige instantie' die zich verantwoordelijk kan (en zou behoren te) maken voor herstel en behoud van natuur en milieu als de collectieve goederen bij uitstek. Deze conclusie is onmiddellijk transponeerbaar naar andere terreinen van bedrijvigheid dan het agrarische, zoals bijvoorbeeld energie, luchtvaart, verkeer en vervoer; een vaststelling die mij voert naar de volgende paragraaf.

Overheid, politiek en milieu-actoren

De overheid is het gezag, dat wij, door uit ons eigen midden vertegenwoordigers te kiezen, zelf boven onszelf aanstellen en bekleden met de bevoegdheid om ons, de gemeenschap leiding

te geven en te besturen. Staatsrechtelijk is dit uitgewerkt in een verdeling van diverse soorten bevoegdheden over wat wel 'machten' wordt genoemd. Er zijn er zeker vier – wetgever, uitvoerder, rechter en ambtenaar – die elkaar onderling in balans houden en controleren.

Velen zijn gefrustreerd als zij kennisnemen van de resultaten van de afweging van waarden en belangen door de over-

**Wie consequent
weigert de
werkelijke
milieukosten te
betalen én door te
berekenen in de
producten loopt
ooit 'vanzelf' tegen
de ecologische
lamp.**

heid. Degene die zich het meeste roert, lijkt dikwijls te worden begunstigd; 'zwakke' belangen en waarden – armen, ouderen, vreemdelingen, cultuur, natuur, milieu – moeten het vaak afleggen tegen allerlei economische krachten.

Het gevoel van onmacht dat velen daardoor beleven – soms slaat dat om in verontwaardiging: men denke aan het verloop van het HSI-debat in de Tweede Kamer, waarbij

het op duurzaamheid gerichte CDA-standpunt met betrekking tot het tracé moest sneven als gevolg van het windvaan-gedrag van PvdA en D66 – wordt verklaarbaar als men zich te binnen brengt, dat de korte verkiezingshorizon van vier jaren haaks staat op het lange tijdsperspectief dat gemoeid is met juist een begrip als 'duurzaamheid'. Het stelsel begunstigt het schaatsen op de korte baan – snelle successen, opportunisme, vooral geen impopulaire maatregelen – ten laste van de waarden en belangen die pas op (langere) termijn zichtbaar worden of wier teloorgang zich niet onmiddellijk manifesteert. Jaren en jaren kon/moest worden gedebatteerd en geprocedeerd over de ver-

hoging van de rivierdijken. Waarom verliep de besluitvorming zo moeizaam? Omdat de (Rijks)waterstaats- en de waterschapstechnocratiën steevast weigerden het belang van adequate bescherming van natuur- en landschapswaarden (mede) in aanmerking te nemen. Zo frustreerde men de MER-plicht en moest zich dus, op instigatie van milieuactoren, door de rechter zien teruggefloten. In 1995/1996 kwam de (waters)nood zo zeer aan de man, dat de minister van Verkeer en Waterstaat er met medewerking van ons parlement in slaagde om binnen een week of zes de Deltawet grote rivieren in het Staatsblad te krijgen.²¹ Wie kreeg – *vox populi, vox Dei* – ogenblikkelijk de schuld van al de opgelopen vertragingen: de milieubeweging? Wie draagt de werkelijke schuld? De overheden die, consequent de signalen 'uit het veld' negerend, meenden ongestoord te kunnen doordieselen op de rechte lijn van een systematische verwoesting van ons eeuwenoude rivierenlandschap. Inmiddels zijn we er achter ('Levende rivieren', Grensmaas, Blauwe Kamer, Gelderse Poort) hoe sterk natuurwaarden en debietvergroting met (delta)veiligheid hand in hand kunnen gaan voor wie bereid is op de lange termijn te denken.....

Van de besturende, wetgevende, rechtsprekende overheid verschuift het beeld vanzelf naar 'de politiek', want het is daar dat de werkelijke onmacht of onwil schuilt, uiterst krachtige lobbies zoals die rond Schiphol niet te na gesproken.²² In een permanente onderschatting van hun kiezers weigeren de politieke partijen bijna altijd stuk voor stuk om bij een concrete belangenafweging te opteren voor impopulaire besluiten en maatregelen met positieve resultaten voor de lange termijn. Wat in

het vat zit, blijve daar ter verzuring, zo lijkt het motto te zijn. Wie het stemgedrag van de meeste kamerfracties – de VVD vormt een extra wrange uitzondering – toetst aan de respectieve programma's, kan niet anders dan vaststellen dat er dikwijls van kiezersbedrog sprake is. Politieke moed is in elk geval ver te zoeken. Natuur en milieu zouden zo hoog op de agenda van elke politieke partij moeten staan, dat er voor de kiezer geen uitwijkmogelijkheid is naar een partij die korte-termijn-gewin boven duurzaamheid stelt. Mankeert het de andere partijen aan dergelijke moed, het CDA past bij uitstek een op duurzaamheid en op natuurbehoud en milieuherstel gericht programma, gekoppeld aan consequent (stem)gedrag door de kamerfracties.

Het permanente falen van de politiek, die bij het afwegen van belangen de natuur- en milieuwaarden bijna altijd weer prijsgeeft in plaats van deze als grensstellend en randvoorwaardelijk voor de afweging zelf te laten fungeren²³, heeft al sedert geruime tijd andere actoren in het veld gebracht in de vorm van een geïnstitutionaliseerde natuur- en milieubeweging. Van de lokale actiegroep – er zijn er duizenden – tot en met de op nationaal niveau opererende organisaties als de Vereniging Milieudefensie en de Stichting Natuur en Milieu, beide juist dit jaar 25 jaar oud, bestaat er een breed en vaak succesvol opererend geheel van bonafide rechtspersonen met een ideële doelstelling in hun statuten, die in en buiten rechte optreden ter bescherming en herstel van natuur en milieu. In vergelijking met de rest van de wereld kent Nederland ongewoon grote aantallen leden en donateurs van de 'klassieke' natuurbeschermingsinstellingen zoals Natuurmonumenten en de provinciale

landschappen, maar ook van 'moderne' – Wereldnatuurfonds, Greenpeace of de Vereniging tot behoud van de Waddenzee. Daarnaast bestaan er nog allerlei meer specifiek opererende organisaties zoals Vogelbescherming of het Instituut voor Natuurbeschermings-educatie. Aan de wieg van dit alles stonden mannen als Jac P. Thijsse en E. Heimans, terwijl bij deze vermelding met name de (Koninklijke) Nederlandse Natuurhistorische Vereniging niet mag ontbreken.

Is dit te beschouwen als allemaal gekanaliseerde onvrede met het overheidsbeleid op het gebied van natuur en milieu? Is het betalen van contributie doorgaans een vorm van afkoop van collectieve schaamte? Of bekeert men zich soms in groten getale tot de zogenaamde *one-issue*-bewegingen, omdat de besluitvormings- en afwegingskaders te ondoorzichtig zijn geworden en hun resultaten onbetrouwbaar? Zeggen politici en bestuurders in het openbaar te vaak "nee", maar doen ze binnenskamers toch "ja"? Al dit soort emoties en sentimenten zullen enigszins aanwezig zijn, maar daarmee mag men de kracht van de georganiseerde natuur- en milieubeweging niet afdoen. Het is de politiek zelf, die een te grote kloof heeft laten ontstaan tussen enerzijds het bij de burger sedert tientallen jaren gegroeide besef, dat behoud en herstel van natuur en milieu een pure overlevingsnoodzaak zijn en de harde realiteit van het primaat van de economie anderzijds. De onlangs verschenen nota 'Op weg naar een duurzame economie' van de ministers van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieuhygiëne (VROM) en Economische zaken (EZ) over milieu en economie bevat zo weinig principiële, dat zij van deze

stelling helaas een duidelijk illustratie vormt.

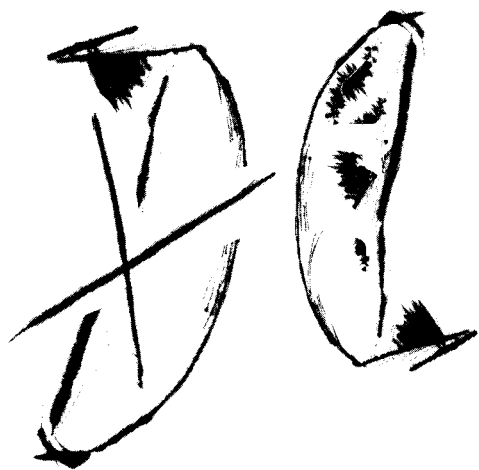
Wie consequent weigert de werkelijke milieukosten te betalen en door te berekenen in de productie loopt ooit 'vanzelf' tegen de ecologische lamp. Uitputting van voorraden, een toeloos toenemend energieverbruik per hoofd, het zodanig lozen van afval dat oceanen en de stratosfeer vervuilen en uiteindelijk hun (klimaat)bufferende werking zullen gaan verliezen, het zijn alle antropogeen veroorzaakte, groten-deels onomkeerbare effecten die de milieubalans van de aarde essentieel dreigen te verstoren.

Het is hier dat de problemen schuilen en het is daarop dat de natuur- en milieubeweging wijst. Dat er zich oplossingsrichtingen aftekenen, maar dat de overheden en al hun vertakkingen en geleidingen de 'enige instanties' zijn die ook werkelijke veranderingen kunnen opleggen en afdwingen komt aan de orde in de laatste paragraaf.

Overheid + burger = duurzaamheid

Men hoort en leest momenteel wel dat 'het milieu' is gezakt op de lijst van onderwerpen waarmee de bevolking, of de kiezer zo men wil, zich bezighoudt. Dit moge wellicht juist zijn, maar het zegt niets over het maatschappelijk draagvlak voor maatregelen gericht op een duurzaam voortbestaan van gave natuur en van een gezond milieu. De enorm hoge participatie aan natuur- en milieuoorganisaties – men denke ook aan de tienduizenden vrijwilligers die er hun vrije tijd belangeloos aan besteden – doet juist vermoeden, dat er een grote bereidheid bestaat om zich beperkingen op te (laten) leggen ten gunste van een duurzame aarde. Dat die duurzaamheid begint bij ons balkon of

KWARTETSPEL DER DUURZAAMHEID

KIEZEN VOOR KWALITEIT

1. Nieuwe productafspraken:
geen 'chemisch fruit' meer.
2. Nederland: brainport?
3. Milieuvriendelijker vervoer.
4. Terugdringen broeikas-effect.

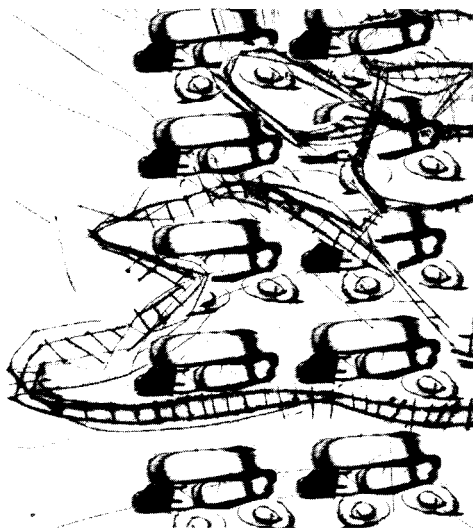
KWARTETSPEL DER DUURZAAMHEID

KIEZEN VOOR KWALITEIT

1. Nieuwe productafspraken.
2. **Nederland: mainport,
of liever brainport?**
3. Milieuvriendelijker vervoer.
4. Terugdringen broeikas-effect.

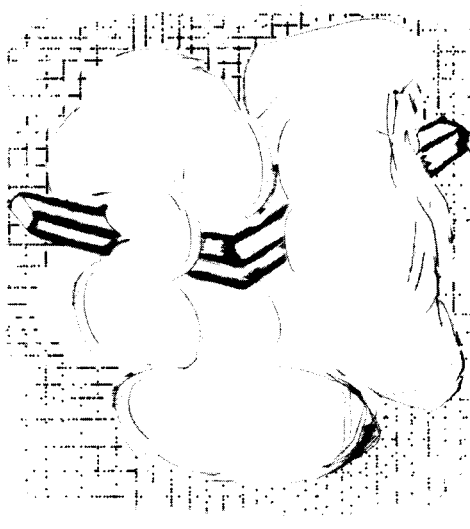
KWARTETSPEL DER DUURZAAMHEID

KIEZEN VOOR KWALITEIT

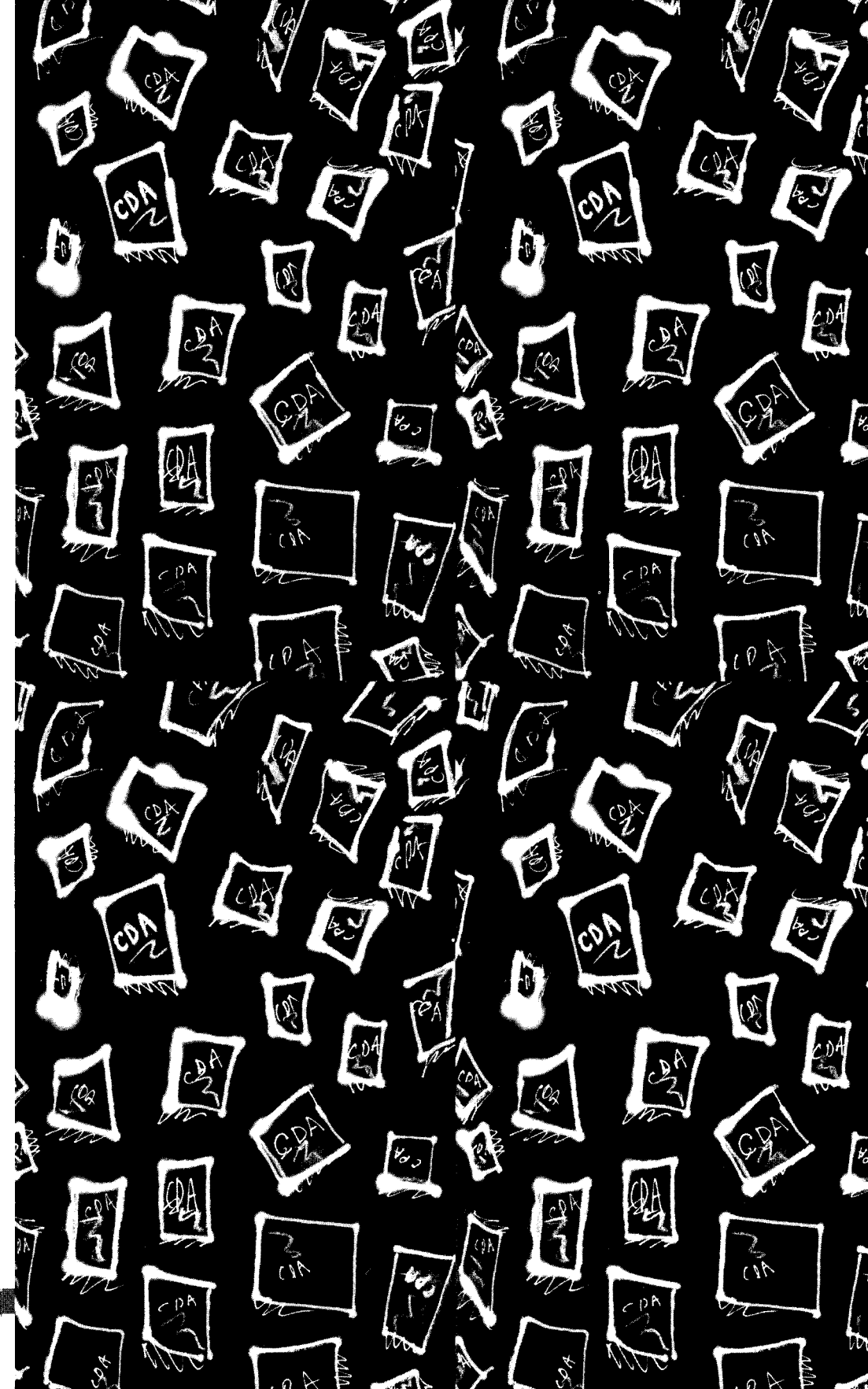
1. Nieuwe productafspraken.
2. Nederland: brainport?
3. **Milieuvriendelijker vervoer
van personen en goederen.**
4. Terugdringen broeikas-effect.

KWARTETSPEL DER DUURZAAMHEID

KIEZEN VOOR KWALITEIT

1. Nieuwe productafspraken.
2. Nederland: brainport?
3. Milieuvriendelijker vervoer.
4. **Terugdringen broeikas-effect door
verminderen CO₂-uitstoot in de atmosfeer.**

achtertuintje en via buurt, dorp, stad, regio, land en continent een mondiaal karakter draagt, moge duidelijk zijn.

Het 'stemmen met de voeten' door de consument, bijvoorbeeld toen hij vroeger als anti-apartheidsactie de Zuid-Afrikaanse

ouspan-sinaasappels weigerde, zodat die binnen de kortste tijd van de schappen verdwenen, is een schoolvoorbeeld van draagvlak, verbonden aan kleinschaligheid. De koperstaking in Duitsland

gericht op Shell-benzine in verband met de Brent-spar-kwestie biedt een meer recent voorbeeld.

"Verbeter de wereld en begin met jezelf." Dit motto vormt de ene poot van het veld. De andere is uiteraard de overheid, weer uiteenvallend in politiek (de partijen) en instituties (de wetgever, het bestuur en de rechter). 'Tussenschakels' bestaan er zowel op het vlak van de burger of de samenleving, te weten de natuur- en milieurorganisaties, als op het gebied van de instituties, namelijk de vertegenwoordigende lichamen op drie (rekent met de waterschappen mee op vier) niveaus. Dit 'middenveld', organisaties en vertegenwoordigende lichamen, zou elkaar moeten vinden en tot onderlinge afstemming moeten komen, waarbij men over en weer uitgaat van elkanders specifieke hoedanigheden. De organisaties mógen, ja moeten opkomen voor één (of enkele) uitgangspunten en aspecten, *in casu* dus voor de natuur- en milieuwaarden, hun herstel, behoud en duurzaamheidspostulaat. De gemeenteraden, provinciale staten en Kamers der Staten-Generaal zijn belast met de afweging van belangen, verbonden aan

de noodzaak om de waarden, *in casu* dus die van natuur en milieu, te respecteren. Het argument, het motief waarvan

beide (behoren) uit (te) gaan is gelegen in de eenduidige noodzaak deze waarden, die slechts wij, mensen kunnen benoemen en onderkennen, duurzaam in stand te houden, alleen al omdat daarzonder ons eigen voortbestaan – wát daarvan uiteindelijk in ons zonnestelsel ook zijn zal – voorshands te garanderen.

In die zin dat althans niet de mens, de mensheid zélf de werkoorzaak wordt van zijn eigen ondergang.

Vanuit dit hoog-ideële perspectief zijn een aantal concrete indicaties te geven en het zijn dezelfde die het in de christen-democratie tot concrete 'programmaatuur' zouden moeten brengen:

- natuur en milieu fungeren bij de be-
langenafweging als randvoorwaarden en als grens;
- géén besluit met ruimte-, energie- of
grondstofconsequenties zonder voor-
afgaande ecotoets;
- verdelende rechtvaardigheid in de
ecologische zin des woords voor de
hele wereldbevolking en voor toe-
komstige generaties.

Bovendien kan men ten aanzien van allerlei belangen (werk, wonen, recreatie, transport, landbouw, defensie etc.) en sectoren (ruimte, water, economie)²⁴ op veel concreter beleidsniveau programmatische uitgangspunten formuleren *ter fine* van duurzaamheid.

Er bestaan ook nog allerlei instrumenten van praktisch/methodologische aard, zoals het instellen van een 'ecologische' onderraad binnen de minister-raad, het aanwijzen van een 'natuur- en

**Geen besluit met
ruimte-, energie- of
grondstof-
consequenties
zonder
voorafgaande
ecotoets.**

milieuprosecutor²⁵, het verschuiven van fiscale lasten van arbeid naar consumptie, het werken met grondstoffenbalansen, het sterk limiteren van emissieplafonds gekoppeld aan verhandelbaarheid van emissierechten, het invoeren van ecotaxen, het uitvoeren van milieuaudits en dergelijke. Vanzelfsprekend vereist dit alles nadere uitwerking. Centraal staat voor mij de notie, dat de politiek 'kamerbreed' bereid zou moeten zijn in te grijpen ter verdediging van hetgeen ons nog rest aan natuur en milieu uit een oogpunt van absoluut noodzakelijke duurzaamheid en van rechtvaardigheid voor iedereen nu en straks.

Mr. P.C.E. van Wijmen is advocaat, voorzitter Raad van Toezicht bijzondere leerstoelen Natuur en Milieu aan de Katholieke Universiteit Brabant en bestuurslid Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten.

Noten

1. Uitstekende beschouwingen over duurzaamheid treft men aan in een recent rapport van het Centraal Planbureau *Economie en milieu: op zoek naar duurzaamheid*, Sdu, 's-Gravenhage 1996, p. 30-42.
2. Men zien J.B. Opschoor, *Nat ons geen zondelood: voorwaarden voor een duurzaam milieugebruik*, Kok/Agora, Kampen 1989, waarin hij deze term ikt.
3. Zie *Schepping en rentmeesterschap*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 's-Gravenhage 1993, p. 57.
4. De tijd binnen welke een (milieu)investering zich heeft terugbetaald, doordat er elders in de onderneming besparingen tegenover staan.
5. Negatieve milieu-effecten, waarvan de bestrijding kosten veroorzaakt die (ten onrechte) tot het bruto nationaal product worden gerekend.
6. Art. 2 van boek 3 *Burgerlijk Wetboek*.
7. Zie noot 3.
8. Vergelijk de bekende zegswijze: "Wij hebben de aarde niet geërfd van onze grootouders, doch geleend van onze kleinkinderen".
9. Art. 21 *Grondwet* ("De zorg van de overheid is gericht op de bewoonbaarheid van het land en de bescherming en verbetering van het leefmilieu") staat in Hoofdstuk I van de Grondwet.
10. Zie Amitai Etzioni, *The Active Society: A Theory of Social and Political Processes*. The Free Press, New York 1968, p. 622 e.v. Etzioni verstaat de term overigens in een bredere zin en context. Zie daarover ook mijn: *Recht, belang en rechtsbescherming. Actie en belang, forum en toetsingsgrond, een diversiteitsnede van de rechtsbescherming tegen overheidsbestuur*, Vuga, 's-Gravenhage 1981, p. 224-227.
11. Zie bijvoorbeeld artikel 1:2, derde lid *Algemeen wet bestuursrecht*, dat als volgt luidt: "Ten aanzien van rechtspersonen worden als hun belangen mede beschouwd de algemene en collectieve belangen die zij krachtens hun doelstellingen en blijkens hun feitelijke werkzaamheden in het bijzonder behartigen".
12. HR 27 juni 1986, NJ 1987, 743.
13. HR 23 september 1988, NJ 1989, 743.
14. *Nationale milieuerkenning 1985-2010*, RIVM, Samson-Tjeenk Willink, Alphen aan den Rijn 1988, p. 4.
15. *Een christen-democratische visie op de hoofdlijnen van het milieubeleid*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA 's-Gravenhage, 1993, p. 35-53.
16. Zie het aardige boek van Anton van Casteren, *De dag dat de laatste dinosaurüs stierf*, Wolters-Noordhoff, Groningen z.g. (1990), p. 51-56.
17. Centraal Planbureau, Sdu Uitgevers, 's-Gravenhage 1996, p. 97-120.
18. P. 98, 101, 104, 119.
19. P. 104.
20. *Ibidem*.
21. Het wetsvoorstel werd op 7 maart 1995 bij de Tweede Kamer ingediend en verscheen op 20 april 1995 in het *Staatsblad* (nr. 210), om de dag daarop in werking te treden.
22. Zie *NRC Handelsblad* 12 juni 1997 'De achterkamers van het Schipholdebat'. Onthullend is in dit verband ook het onlangs verschenen boek van Hans Boom en Marcel Metzje *Slag om de Betuwe route. Het spel langs de lijn*, Uitgeverij Balans, 1997.
23. Men vergelijk de recente beslissing van de Friese bestuursrechter (28 april 1997, KG 199) die de vergunning van proefboringen door de NAM in de Waddenzee schorste, omdat niet was aangetoond dat het economisch belang als zo een zwaarwegend maatschappelijk belang is te beschouwen dat het de risicovolle boringen in de Waddenzee zou rechtvaardigen.
24. Zie de schema's in mijn artikel 'Natuur en milieu in een verantwoordelijke samenleving', *Christen Democratische Verkenningen*, 1989, p. 14-15.
25. Een soort ombudsman voor natuur en milieuzaken met een aanklaagrecht.